

Димитър Димитров / Dimitar Dimitrov

**ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО В ТРИ ИСТОРИИ ОТ
ЗОРАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ –
СЪПОСТАВИТЕЛЕН АНАЛИЗ**

**The Second Bulgarian Empire in Three Histories from
the Dawn of the Bulgarian National Revival Period –
a Comparative Analysis**

Abstract: In the second half of the 18th century, within just thirty years, three historical texts appeared – the three histories, which we intend to review – Paisieva, Zographska and Spiridonova. They are the first attempts to develop an original Bulgarian history and the beginning of Bulgarian historiography in the Bulgarian National Revival Period.

A historiographical review is presented, covering the main achievements and trends. The role of the Second Bulgarian Empire in the three historical texts is clarified, including the most interesting events and moments.

The purpose of the following study is to extract impartially the information we need, as well as to trace the level of historical knowledge during the reviewed period.

Keywords: three histories, Second Bulgarian Empire, the Bulgarian National Revival Period, comparative analysis, Bulgarian history.

Трите истории – Паисиева, Зографска и Спиридонова, се появяват на бял свят през втората половина на XVIII в. Те са обект на сериозни изследвания от редица български историци като М. Дринов, В. Златарски, Й. Иванов, Ю. Трифонов, Б. Ангелов, Ив. Снегаров, Д. Цанев и много др.¹, което до известна степен улеснява нашето проучване.

Целта, която си поставяме при работата ни с текстовете, е да ги разгледаме под нов, различен ъгъл, използвайки ги като извор, представящ ни историческото развитие на българската държава през погледа на възрожденските летописци.

Задачата ни е да се извлече и съпостави представената в тях информация, свързана с Второто българско царство.

Трите текста са доста наивни, хаотични, носещи характерните белези на епохата, в която са създадени – епоха, в която все още е силна църковно-догматичната традиция, типична за средните векове. Идејно и тематично те са доста близки. Представяйки историята на българите, личи стремеж за реалистично разкриване на историческото ни минало.

Съществуват и очевидни разлики помежду им. Различна е структурата и обемът на поднесената информация. Със сигурност източниците, които са използвани, също са много различни.

Въпреки това тези истории възникват в една и съща действителност, задавайки първия модел за исторически разказ – модел, който ще се следва и доразвива от следващите поколения историци. Постепенно започва да се формира нова българска историографска традиция, „самобитна по своя характер, тя играе роля на обществено-възпитателен фактор с ясно изявен стремеж за разкриване на славното ни историческо минало“².

„История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски е завършена през 1762 г. в Хилендарския манастир. „История вкратце о Болгарословенском народе“ е съставена в Зографския манастир в началото на 60-те години на XVIII в. Сред историците тя е известна като Анонимната зографска история³. „История во кратце о болгарском народе славенском“ от йеросхимонах Спиридон е завършена през 1792 г. в манастира Нямц в Молдова⁴.

Какво всъщност подтиква авторите да създадат тези текстове? Паисий казва още в заглавието: „на полза роду българскому“. Чрез историята му човек престава да бъде прост и незнаещ. След като изучава историята на своя народ, българинът не се срамя, когато го питат за нея. И най-накрая авторът представя величието на българския „род и език“ и ги съпоставя със сръбския и гръцкия.

Мотивите, които подтикват Спиридон да създаде своя исторически текст, са изложени в предисловието. Водеща е любовта към сънародниците. Българският народ тъне в забрава и неизвестност. Той с гордост говори за България и българите с ясното съзнание за тяхното славно минало. Видно е желанието да се подчертае величието и древността на българския народ.

Началото на Второто българско царство и в трите текста е представено по сходен начин. Първият изследовател, който насочва вниманието ни към този интересен момент, е Ю. Трифонов⁵. Съвпаденията в трите текста са многобройни. Вероятно първообразът на разказа е общ, като че ли и тримата автори използват и познават един и същ източник. Текстът на Паисий е най-ранен. Останалите автори добре го познават и това най-вече личи в пасажите, свързани с възстановяването на българската държава, в които се съдържат идентични моменти. Текстовете са точни и категорични, намесвайки „божествената подкрепа“ на св. Димитър Солунски, без чиято помощ въстанието на Асеневци не би имало успех. Ангелът Господен говори на търновския патриарх Йоан, който трябва да доведе Ясен (Асен) от влашката земя, където е заточен от цар Самуил. Съвпаденията не свършват дотук: Асен е близък родственик на последните царе от Самуиловия род:

- за Паисий Асен е „о рода црсакого внуци Гаврилови син Самуилова“;
- в „Анонимната Зографска история“ Асен е „Гаврилова сина“;
- за йеросхимонах Спиридон Асен е „сина Гаврилова“.

Макар и доста наивен, разказът и в трите текста по безспорен и категоричен начин открива пряка връзка между владетелските династии на Първата и Втората българска държава. Приемствеността е пълна. В Търново не само има патриарх, но и новият български цар е наследник на владетелите от Първото българско царство. Какво по-добро узаконяване на възстановената българска държава?

Прави впечатление фактът, че и трите истории споменават Петър, но като че ли неговата роля е омаловажена. През цялото време водеща фигура е брат му Асен. Защо това е така? Съвременната историческа наука с основание твърди, че Петър е коронясан. Свидетелство за това са най-близките по време гръцки и латински извори. Без да разглеждаме подробно всички тях, ще насочим вниманието си към Никита Хониат, който казва: „Единият от братята, Петър, увенчал главата си със златно венче и на краката си обул пурпурни обувки“⁶. Мавро Орбини – основен източник на Паисий, посочва: „...Тогава поменатия Петър сложил на главата си златна корона, на краката си пурпурни обувки...“⁷. Без съмнение Паисий познава добре откъса, но съзнателно го променя.

Нека разгледаме и домашните извори, макар и те да са доста отдалечени по време от въстанието на Асеновци. В Дриновия препис на Бориловия синодик пише: „На царя Иван Асен Белгун, който освободи българския народ от гръцко робство, вечна му памет“⁸. В добавките към българския превод на Манасиевата летопис се казва: „От този Василий българското царство бе под гръцка власт чак до Асен I, царя на българите“⁹. Тук домашните извори се противопоставят на чуждите. Историческата памет целенасочено преобръща текста. „Паисий Хилендарски съвсем съзнателно извършва трансформация, следвайки фолклорномитологичната книжовна българска традиция, която отрежда на Асен I мястото на освободител и възобновител на българската държава“¹⁰. Всъщност първите ни възрожденски истории, поне в частта си за възстановяването на българската държава, са подчинени изцяло на българската средновековна традиция. Това се обяснява с факта, че Петър не оставя наследници, а Асен е основоположник на владетелската династия, управляваща в Търново¹¹.

Политическата и църковна история в текста на Паисий е сравнително по-слабо засегната. Изброени са българските крале и царе, 33 по списък, от които 13 управляват по време на Второто българско царство. Според него България пада под османско робство през 1370 г., а от първият цар Асен Велики, който царува в гр. Охрид от 720 г., до последния цар Шишман се изчисляват цели 980 г. съществуване на самостоятелна българска държава. Посочени са имената на българските светци, които са просияли от българския народ в последно време – 29 на брой. От 83 страници в историята 50 са пряко свързани с Второто българско царство. С основание можем да твърдим, че интересуваният ни период играе важна роля в историята на Паисий.

Единствено в „История славянобългарска“ се срещат текстове, които разкриват развитието на просветата и културата през Втората българска дър-

жава. В последния пасаж от разказа на Хилендарския монах за цар Йоан Шишман е споменат интересен факт. Владетелят царува седем години в Търново. По това време българите започват да печатат книги и някои от тях излизат на щампа. Всъщност Хилендарският монах е виждал грамоти на български царе и познава руски печатни издания. У него няма съмнение, че в България са отпечатани книги и държи на всяка цена да го отбележи. Той твърди, че не е възможно величието на българите да не доведе до книгопечатане. Това несъмнено е един културен връх в епохата на средните векове¹². Основа за създаването на книги е Българската православна църква, която се грижи за културното и духовно развитие на народа. Начело на църковната структура застава патриархът в Търново, а след него се нареждат архиепископът в Охрид, Преслав, София и Видин.

Освен това в Сремски Карловци Паисий се запознава със „Стематография“ на Христофор Жефарович, в която е поместен гербът на българите. Според него на царския печат е изобразен лъв, който символизира силата и непобедимостта на българите. Споменати са българските столици – Охрид, Преслав и Търново.

„Анонимната Зографска история“ се състои от 15 страници и 4 от тях се отнасят до Второто българско царство. Изброени са имената на 14 български владетели и накратко в хронологичен ред са разказани събития, свързани с историята на България до падането и под турска власт. Проследени са множеството военни конфликти, водени от българските царе. По-специално място е отделено на възобновяването на българската държава и покоряването ѝ от турците. Историята завършва със списък на светиите на българския народ – общо 36 на брой. Сред тях са архимандрит Климент Охридски, патриарх Теофилакт Търновски, патриарх Евтимий Търновски, патриарх Йоаким Търновски и т.н. Следва списък на българските кесари – двама в Адрианопол и двама в Охрид.

Разказът завършва с общ преглед на Балканския полуостров. Според автора в момента на падането на България под властта на Османската империя в Сърбия управлява княз Лазар, а гърците все още владеят Цариград. Краят на българската държава е отнесен в периода между 1363 и 1453 г. И това е правилно – това е период, в който турските завоевания на Балканите стават все по-трайни. Превзет е Одрин – бъдещата османска столица. Очертават се главните посоки на османското настъпление. Превъзходството на нашественика спрямо християнските сили постоянно расте. Логично се стига и до окончателното покоряване на целия Балкански полуостров.

„История во кратце о Болгарском народ славенском“ се появява последна от трите истории. Авторът ѝ йеросхимонах Спиридон без съмнение познава текста на Паисий, но също така използва и много други извори¹³, което прави неговата история значително по-подробна. Изложението е оформено тематично в отделни раздели, спрямо владетели или отделни събития, послания, периоди и т.н. Фактите в разказа са подредени по хронологичен ред. Текстът на Спиридон, сравнен с историята на Паисий и „Зографската анонимна история“,

е най-пълнен и обширен. Добавени са повече събития и сведения от развитието на българската държава. Специално място е отредено за гръцките, турските и сръбските князе. В целостта си текстът представя доста повече детайли, разглеждайки историята на българите в един общ по-широк балкански контекст. Представена по този начин, българската история е с една идея по-завършена и събитията са представени в глобален план.

Сравнявайки трите истории от втората половина на XVIII в. можем с право да отличим новаторството на йеросхимонах Спиридон, въпреки че и той следва линията, заложена от Паисий Хилендарски. Ясно личи неговото родолюбие и желанието да се представят българите като древен и смел народ, могъщ и велик, заслужаващ своето място под слънцето – пръв сред славянските народи, с висока култура, създал азбуката и първите славянски книги. Тази своя теза Спиридон подкрепя чрез цялата линия на своето изложение.

В трите текста политическата история е разгледана доста бегло, повърхностно и наивно. Авторите насочват вниманието си повече към браковете и престолонаследията. За църковна история дори не може да се говори. Това е така, защото важните моменти са началото и краят на Втората българска държава. Останалите елементи са просто съпътстващи основния разказ.

Пасажът, свързан с края на Второто българско царство в трите исторически текста, представлява вторият по-интересен момент, който е сравнително подробно разгледан. Докато в разказите за възстановяването на българската държава се наблюдават доста прилики, при залеза ѝ виждаме точно обратното. Всеки един от авторите представя този важен за нас момент доста индивидуално. Това се дължи най-вероятно на факта, че всеки един от тях използва доста различни източници.

Разказът на Паисий ни пренася във времето на царуването на Иван Александър. Авторът разказва подробно за двата брака на царя и за борбата за власт между неговите наследници, тримата му сина – Страшимир (Срацимир), който управлява Видин, Шишман и Асен. Дъщеря му Мария става жена на султан Мурад, с което е скрепен мирът с турците. Мъдрото управление на Иван Александър довежда до траен мир между българи, гърци и турци.

След кончината на стария владетел през 1363 г. на престола се възкачва Шишман. Новият владетел започва война с гърците, а те от своя страна настроят турците срещу България. Отначало тримата братя се сражават заедно и отблъскват турските войски, но след като Асен загива, Срацимир и Шишман се скарват за престола. След три години турският предводител отново събира войската си и атакува българите. Йоан Шишман се бие дълго време със султан Мурад, но Срацимир не помага на своя брат. Така турците „по божия воля“ побеждават и превземат Търновград и успешно овладяват цяла България през 1370 г.

Следва пасаж, в който Паисий проследява историческите събития до превземането на Цариград от османците през 1453 г. В него авторът обвинява гърците за падането на България и разкрива тяхната недалновидност, тъй като

след България турците превземат и целите Балкани. Друг важен аспект са браковете и сложните династични взаимоотношения, които са главната причина за отслабването и упадък на българската държава. Неразбирателството между християните, както в международен, така и във вътрешнополитически план, е основната причина за покоряването на Балканския полуостров от турците.

В последната част от текста Паисий отделя по-специално внимание на Йоан Шишман и съдбата на българите. Споменава за грамота на царя¹⁴, чийто късен препис осветлява обстановката. „Търновските господари“ не успяват да се противопоставят на турците и напускат Търново, Загоре и Стара планина и се установяват в Средец, откъдето се отбраняват. Тук те получават помощ от сърбите и от Вълкашин – от „Охридските българи“ и се съпротивляват още седем години. Когато турците побеждават християнските сили в региона, свършва съпротивата и на търновските боляри. Срацимир търси спасение във Влахия, където живее до смъртта си и това е краят на българските царе и държава.

Специално място в текста на Паисий е отредено на Средец. Това е връзката между българи и сърби. Неслучайно точно там Шишман получава помощ от „Охридските българи“. Шишман вероятно е събирателен образ на последните бранители на българската държава и неслучайно топонимията, свързана с неговата личност, в Софийското поле е и най-богата¹⁵.

В „Зograфската история“ падането на България под турско робство започва с цар Иван Александър, който има две жени и наследници от двата си брака. В България настъпва разединение заради еврейката – втората му жена. Тя отравя по-големия син от първия брак на мъжа си – Йоан, а брат му Страшимир (Срацимир) изпраща във Видин. След смъртта на цар Александър в държавата започва гражданска война. Големият син на еврейката, Шишман, явно управлява в Търново. Той тръгва заедно с по-малкия си брат Асен към Видин с войска. Срацимир устоява, но в боя е убит Асен. След тези събития в разказа са намесени турците и техният предводител султан Мурад. Той е зет на българските царе, тъй като жена му Мария е дъщеря на цар Иван Александър. Мурад дава на Шишман военната си подкрепа. Търновският цар отново се отправя към Видин, но безуспешно. След това атакува Влахия, но пак е победен. Това разгневява Мурад, който напада и превзема първо Търново, а после и Видин. Тези събития се случват след 1363 г. Срацимир търси спасение заедно с майка си Неда във Влахия, а Шишман отива в София. Мурад атакува бившия владетел на Търново и го убива. Всъщност това е и краят на Второто българско царство.

В края на текста специално внимание е отредено на „Марко Кралювик“. Според авторът той е син на „Вулкашин“ и родът им е „арнаутски“ от Херцеговина. Марко се покорява на турците и участва във военните им походи. Той намира смъртта си в битка във Влахия, където стрела се забива в гърлото му, а тя е изстреляна от Мирчо – влашкия войвода. Авторът засяга въпроса за османските нашествия на север от р. Дунав и използването на християнски войски в качеството им на васали, каквато е обичайната османска практика.

Залезът на българската държава в „История во кратце о Болгарском народ славенском“ започва с разказ за турците. Според Спиридон те живеят в Кавказките планини. Призовани на война от персийския цар „Срацина“¹⁶, османците успешно завладяват цяла Персия, а към 1248 г. започват да атакуват и източните предели на гръцкото царство.

По това време в България управлява цар Иван Александър. Той има жена „от жидов крестенну“¹⁷ и син от нея Йоан Шишман. След смъртта ѝ взима за жена дъщерята на гръцкия крал – Йоан Кантакузин. От нея цар Иван Александър има син Георги и дъщеря Мария или Каламария. След кончината му през 1360 г. на престола се възкачва неговият син Йоан Шишман.

Според Спиридон българите не успяват да окажат съпротива на турците, понеже са двама братя и три сестри и българската земя е разпокъсана на няколко отделни части:

- Йоан Шишман владее в Търново;
- Георги властва във Видин;
- първата сестра е жена на Вълкашин (баща на Марко) и управляват в Охрид;
- втората сестра е жена на княз Константин и владеят деспотството „Дуспат“.

И тук, както при Паисий, българите са разединени, а вътрешните противоречия отслабват държавата, която не може успешно да се противопостави на агресора.

Спиридон разглежда в детайли битката при Черномен, която според него се е състояла през 1362 г. Събраната войска от около 120 хил. души, съставена от множество българи, сърби и гърци, се насочва към Одрин. Християните искат да изгонят трайно турците от Тракия и Македония, но поради „Божия гняв“, сила, на която никой смъртен не може да се противопостави, са победени. В боя Сюлейман е убит, но водачите на християнската армия също загиват. Жив остава само Марко. Новият водач на турците – Амурат-Мурад, прехвърля 300 хил. души от Мала Азия и атакува във всички посоки: Солун, Цариград, Енес и др. Никой не може да се противопостави на турците. През 1388 г. е превзет Солун. През следващата година Мурад напада княз Лазар при Косово поле. Битката се състои на 15 юни, а османският предводител пада убит. На престола сядат синът му Баязид, който превзема Търново през 1393 г.

Спиридон на свой ред засяга момента с използването на християнски войски в качеството им на васали във военните действия на турците. В този аспект е разгледана военната кампания на Баязид срещу влашкия воевода Мирчо, в която участват Марко и Константин. В битката побеждава Мирчо. Баязид сключва мирен договор с влашкия воевода и се отправя към Никопол, където разбива Сигизмунд – краля на Унгария.

Тук в текста е намесен Тамерлан – „султан татарски“, който с 500 хил. войници превзема Персия, Медина, Месопотамия и стига чак до Анадола. Баязид оставя на Балканите своите синове – Мусулмана и Муса и сам се отправя

срещу нашественика. Тамерлан побеждава и затваря Баязид в „железную клетку, сиреч кафез“¹⁸. Османският султан не издържа на унижението и се самоубива.

Както е видно от текста, за Спиридон превземането на Търново не означава падане на България. Разказът продължава, а с него и съпротивата на българите. Това е нещо съвсем различно. При Паисий и Анонимната Зографска история с падането на столицата Търново приключва Второто българско царство. Явно йеросхимонах Спиридон използва доста по-различни източници и въобще не е съгласен с представената от Паисий хронология. „История во кратце о Болгарском народе славенском“ продължава и разглежда историята на българите в контекста на историята на останалите балкански държави. Всъщност българските царе упорито се съпротивляват на нашествията на османските турци още дълго време¹⁹.

След като Баязид умира през 1408 г., турската държава се управлява от неговите синове – Мусулман и Муса. Между тях се разгаря междуособна война, в която са въввлечени и християнски сили. През 1413 г. загива цар Йоан Шишман. Той е наследен от брат си Георги, „деспот цар Видински“. За Спиридон това е и последният български владетел. Вероятно става въпрос за един събирателен образ, пазител на царствеността, израз на последната съпротива срещу нашественика²⁰.

През 1444 г. последният български владетел – Георги, е намесен в събитията около похода на Владислав Варненчик и Янош Хуняди. Султан Мехмед пристига край Варна с 300 хил. войници и убива Владислав. След това османският владетел се отправя на поход срещу българи и сърби. След множество ожесточени сражения в Златица, Самоков, София и Ниш турските войски се справят успешно с християнските отряди. Българският цар Георги е заловен край Видин. Според Спиридон тези събития се случват около 1455–1458 г. Това всъщност е и краят на българската държава, на сръбските деспоти и князете на Босна.

Владетелят на България, Георги, има две деца: Стефан, който умира през 1477 г. без царство, и Мария, която умира през 1487 г.

Балканите са покорени окончателно през 1490 г. Турците постепенно овладяват България, Сърбия, Босна, Албания, пада и Гръцкото царство. Причината за тези събития отново е божествената намеса. Християните са наказани за своите дела и за извършените мерзости. Това е и причината „Божият гняв“ да се стовари върху тях.

Разказът на Спиридон не спира дотук. Според него окончателният край на българската държава настъпва при управлението на султан Селим II, който пристига в Търново и събира всички благородници. Нареща на тези, които искат да владеят и да управляват, да приемат исляма. Тези, които не се подчиняват, са убити. По този начин цялата все още съхранена българска аристокрация е унищожена. Авторът нарича този акт „второто разорение“ на България.

Турците окончателно затвърждават своята власт и спират всички опити за съпротива.

От трите възрожденски истории с основание можем да отличим текста на Спиридон. Авторът излага множество факти и събития. Предлага и съвсем различна гледна точка относно залеза на българската държава. Безспорно е, че историята на Габровеца съдържа доста елементи, които отсъстват при Паисий. Разгледани са по-детайлно военните действия на османските сили на север от р. Дунав, както и участието на християнски сили в качеството им на турски васали. Споменава се ролята на София и Софийското поле като стратегическа точка в отбраната на българските земи, както и участието на Никопол в последната фаза на отбраната. Историческият разказ на Спиридон обхваща доста голям времеви интервал, а авторът демонстрира добро познаване на историята на Османската държава, достигайки до събития от 1789 г. Това е и последната хронологическа податка в текста. Изложението е „твърде разхвърляно, сбор от материали, които тепърва трябва да бъдат обработени“²¹. Това е и основната причина, текстът на Паисий да се наложи във времето, тъй като е по-достъпен и разбираем. „По своята композиция и разпоредба на данни Паисиевата книга била конструирана като учебник по българска история, но учебник без оглед на възраст и степен на образование – еднакво предназначен за стари и млади, и за грамотни, и неграмотни, разчетен да бъде възприеман както чрез четене и преписване, така и чрез слушане“²².

Трите Възрожденски истории представят възстановяването на българската държава по доста сходен начин. Въстанието на Асен и Петър получава „Божествена подкрепа“ в лицето на св. Димитър. Прави се и пряка връзка между династиите на Първата и Втората българска държава.

При представянето на залеза на България се открояват редица различия в анализирания текстове. Паисий и „Анонимната Зографска история“ определят за край на държавността покоряването на Търновското царство. За Спиридон падането на Търново не е краят на съпротивата. Българските владетели продължават да се борят срещу османската власт още много дълго време и след смъртта на Йоан Шишман. Авторът обръща специално внимание на разделението на българите под властта на няколко владетели. Всъщност завладяването на българските земи е проследено в общ за Балканите контекст, в една обща християнска диаспора.

Йеромонах Спиридон разглежда във взаимовръзка падането на българските земи и превземането на целия полуостров и определя хронологически този акт към 1458 г., когато загива последният български владетел на Видин – цар Георги, брат на Йоан Шишман. Неговите деца и наследници умират до 1487 г., без царство, което слага край и на царската династия. Окончателното завладяване на българските земи според Спиридон се случва малко по-късно, при султан Селим II, който унищожава остатъците от българска аристокрация – акт, който авторът нарича „второ разорение на България“.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Ангелов, Б. Ст.** Съвременници на Паисий. София: БАН, 1963; **Драгова, Н.** Книга за Паисий. София: Български писател, 1972; **Дринов, М.** Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. – Периодическое списание на Българското книжовно дружество, 1871, год. I, кн. 4, 21–31; **Иванов, Й.** Български старини из Македония, 1908; София: Българско книжовно дружество, 1931; фототипни издание, София, 1970; История на България. Т. 5. София: Издателство на БАН, 1985, 152–153; **Златарски, В. Н.** История во кратце о болгарском народе словенском: Сочинися и списася в лето 1792 Спиридоном йеросхимонахом. София: Св. Синод на Бълг. църква, 1900; **Паисий Хилендарски.** История славеноболгарская. Собрана и нареждана Паисием йеромонахом в лето 1762. Стъкми за печат по първообраза Й. Иванов. София, 1914; **Паисий Хилендарски.** История славянобългарска. Под редакцията на П. Диневков. София, 1963; **Цанев, Д.** Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII – първата половина на XIX век. София: Наука и изкуство, 1989, 11–69; **Снегаров, Ив.** Един препис на Паисиевата история в Преображенския манастир. – Македонски преглед, 1942–1943, 13, 85–124; **Трифонов, Ю.** Началото на Второто българско царство в нашите истории от втората половина на XVIII в. – Списание на БАН, 1939, кн. LVIII, 47–72; **Христов, Хр.** Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. София: Наука и изкуство, 1962; **Пенев, Б.** История на новата българска литература. Т. 1, София: Български писател, 1976.

² **Цанев, Д.** Българската историческа книжнина....., с. 44.

³ Анонимната Зографска история е съставена от неизвестен автор в Зографския манастир. Достига до нас като препис, направен през 1785 г. от монаха Яков в параклиса „Св. Апостоли“ до Зографския манастир в Света Гора. Пръв го оповестява през 1865 г. Г. С. Раковски в „Българска старина“, на с. 200. Издаден е от Йордан Иванов в „Български старини в Македония“, 1931 (фототипно издание, София, 1970).

⁴ През 1869 г. славистът А. Хилфердинг съобщава за откриването на текста „недалеч от Брегалница“. Притежание е на Императорската публична библиотеката в Санкт Петербург. Втори текст е достигнал до нас благодарение на препис от 1819 г., направен от Петко поп Манав в Габрово. Преписът на Спиридоновата история се е пазел в библиотеката на Държавна Априловска мъжка гимназия. Обнародван е от В. Н. Златарски през 1900 г. като „История во кратце о болгарском народе словенском“.

⁵ **Трифонов, Ю.** Началото на Второто българско царство....., 47–72.

⁶ **ГИБИ**, т. XI, София: Институт за исторически изследвания – БАН, 1983, с. 27.

⁷ **Орбини, М.** Царство на славяните 1601. Откъси. София, 1983, с. 105.

⁸ **Попруженко, М.** Синодик царя Борила. – Български старини, 1928, т. 8, с. 77.

⁹ **Дуйчев, Ив.** Летописиста на Константин Манаси: Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобълг. превод. София: БАН, 1963, с. 374.

¹⁰ Въпросът е разгледан подробно от И. Лазаров в „Политическа идеология на Второто българско царство XII–XIII в.: генезис“. Велико Търново: Ровита, 2003, с. 36.

¹¹ **Лазаров, И.** Политическа идеология на Второто българско....., с. 37.

¹² **Цанев, Д.** Българската историческа книжнина....., с. 52.

¹³ **Златарски, В. Н.** История во кратце о болгарском народе....., XIV–LI.

¹⁴ Най-вероятно става въпрос за Рилската грамота от 1378 г., съхранявана в Рилския манастир.

¹⁵ Въпросът за Софийското поле и топонимията там, свързана с Шишман, е подробно разгледан от проф. Йордан Андреев в „България през първата четвърт на XIV в. Цар Иван Асен IV – синът на Иван Александър“. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993. – 327 с.

¹⁶ „Срацина“ или Сарацина идва от библейската история и означава син на Сара. Думата се разпространява през Византия и се използва за обозначаване на хора от Изтока, към които има презрително отношение. Най-ранното споменаване на сарацини е в документа „Doctrina Jacobi nuper Baptizati“, който се свързва с нахлуването на арабите в Палестина. – Вж. **Dagron, G., Déroche, V.** Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle. – Dans: **Dagron, G., Déroche, V.** Juifs et Chrétiens en Orient byzantin. Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2010, 17–248.

¹⁷ **Златарски, В. Н.** История во кратце о болгарском народе....., с. 88.

¹⁸ Пак там, с. 92.

¹⁹ Тезата за упорита и продължителна съпротива на българите до към 20-те г. на XV в. се подкрепя от редица български историци. Вж. напр. **Павлов, П. Тютюнджиев, И.** Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.). Велико Търново: Слово, 1995.

²⁰ Събирателен образ, който най-вероятно обединява в себе си последните наследници на короната – Константин и Фружин. Тук в текста на Спиридон се наблюдава транспониране на действията на няколко души. Образът може да се свърже дори с Георги Бранкович (1427–1456 г.), който наследява Стефан Лачаревич.

²¹ **Пенев, Б.** История на новата българска литература, с. 152.

²² История на България, т. 5, с. 152.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ангелов, Б. Ст. Рилска преправка на История славянобългарская. София, 1966 [Angelov, B. St. Rilska prepravka na Istoriya slavyanobalgarskaya. Sofia, 1966].

Ангелов, Б. Ст. Съвременници на Паисий. София, 1963 [Angelov, B. St. Savremennitsi na Paisiy. Sofia: BAN, 1963].

Ангелов, Б. Ст. Преписи на Паисиевата история. – Известия на института за българска литература. Т. 7, 1958 [Angelov, B. St. Prepisi na Paisievata istoria. – Izvestia na instituta za balgarska literatura. Т. 7, 1958].

Ангелов, Б. Ст. Преписи на Паисий Хилендарски. – История словенобългарская. Никифоров препис от 1772 г. София, 1961 [Angelov, B. St. Prepisi na Paisiy Hilendarski. – Istoriya slovenobalgarskaya. Nikiforov prepis ot 1772 g. Sofia, 1961].

Драгова, Н. Домашни извори на „История славянобългарска“ – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. София, 1962, 331–336. [Dragova, N. Domashni izvori na „Istoriya slavyanobalgarska“ – V: Paisiy Hilendarski i negovata epoha. Sofia, 1962, 331–336].

Драгова, Н. Книга за Паисий. София: Български писател, 1972 [Dragova, N. Kniga za Paisiy. Sofia: Balgarski pisatel, 1972].

Дринов, М. Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. – Периодическое списание на Българското книжовно дружество, 1871, год. I, кн. 4, 21–

31 [Drinov, M. Otets Paisiy, negovoto vreme, negovata istoriya i uchenitsite mu. – Periodicheskoe spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, 1871, god. I, kn. 4, 21–31].

Дуйчев, Ив. Летописи на Константин Манаси: Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарски. превод. София: БАН, 1963 [Duychev, Iv. Letopista na Konstantin Manasi: Fototipno izdanie na Vatikanskiya prepis na srednobalg. prevod. Sofia: BAN, 1963].

Иванов, Й. Български старини из Македония 1908. София: Българско книжовно дружество, 1931 (фототипни издание, София, 1970) [Ivanov, Y. Balgarski starini iz Makedoniya, 1908; Sofia: Balgarsko knizhovno druzhestvo, 1931; fototipni izdanie, Sofia, 1970].

История на България. Т. 5. София: Издателство на БАН, 1985 [Istoriya na Balgariya. T. 5, Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985].

Златарски, В. Н. История во кратце о болгарском народе словенском: Сочинися и списася в лето 1792 Спиридоном йеросхимонахом. София: Св. Синод на Българска църква, 1900 [Zlatarski, V. N. Istoriya vo kratse o bolgarskom narode slovenskom: Sochinisya i spisasya v leto 1792 Spiridonom yeroshimonahom. Sofia: Sv. Sinod na Balg. tsarkva, 1900].

Златарски, В. Н. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история, София, 1989 [Zlatarski, V. N. Kam vaprosa za tay narechenite prepravki na Paisievata istoriya, Sofia, 1989].

Караджова, Д. Два нови преписа на Паисиевата „История славянобългарска“ – Български форум, IV, 1997, № 3, 238–243 [Karadzhova, D. Dva novi prepisa na Paisievata „Istoriya slavyanobalgarska“. – Balgarski forum, IV, 1997, № 3, 238–243].

Лазаров, И. Политическа идеология на Второто българско царство XII–XIII в.: генезис. Велико Търново: Ровита, 2003 [Lazarov, I. Politicheska ideologiya na Vtoroto balgarsko tsarstvo XII–XIII v.: genesis. Veliko Tarnovo: Rovita, 2003].

Орбини, М. Царство на славяните 1601. Откъси. София, 1983 [Orbini, M. Tsarstvo na slavyanite 1601. Otkasi. Sofia, 1983].

Павлов, П. Тютюнджиев, И. Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.). Велико Търново: Слово, 1995 [Pavlov, P. Tyutyundzhiev, I. Balgarite i osmanskoto zavoevanie (kraya na XIII – sredata na XV v.). Veliko Tarnovo: Slovo, 1995].

Паисий Хилендарски. История славяноболгарская 1771. Самоковски препис. Фототипно издание. София, Сдружение „Демократична мрежа“ и сдружение „България 681“, 2004 [Paisiy Hilendarski. Istoria slavyanobolgarskaya 1771. Samokovski prepis. Fototipno izdanie. Sofia, Sdruzhenie „Demokratichna mrezha“ i sdruzhenie „Balgaria 681“, 2004].

Паисий Хилендарски. История славеноболгарская. Собрана и нареждана Паисием йеромонахом в лето 1762. Стъпки за печат по първообраза Й. Иванов. София, 1914 [Paisiy Hilendarski. Istoriya slavenobolgarskaya. Sobrana i narezhdana Paisiem Yeromonahom v leto 1762. Stakmi za pechat po parvoobraza Y. Ivanov. Sofia, 1914].

Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Под редакцията на П. Динев. София, 1963 [Paisiy Hilendarski. Istoriya slavyanobalgarska. Pod redaktsiyata na P. Dinekov. Sofiya, 1963].

Пенев, Б. История на новата българска литература. Т. 1. София: Български писател, 1976 [Penev, B. Istoriya na novata balgarska literatura. T. 1. Sofia: Balgarski pisatel, 1976].

Попруженко, М. Синодик царя Борила. – Български старини, 1928, т. 8 [Popruzhenko, M. Sinodik tsarya Borila. – Balgarski starini, 1928, t. 8].

Романски, Ст. Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г. София, 1938 [Romanski, St. Nov Sofroniev prepis na Paisievata istoriya ot 1781 g., sapostaven s prepisa ot 1765 g. Sofia, 1938].

Снегаров, Ив. Един препис на Паисиевата история в Преображенския манастир. – Македонски преглед, 1942–1943, 13, 85–124 [Snegarov, Iv. Edin prepis na Paisievata istoriya v Preobrazhenskiya manastir. – Makedonski pregled, 1942–1943, 13, 85–124].

Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славяноболгарская“. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. София, 1962, 557–596 [Stoyanov, M. Prepisi na Paisievata „Istoriya slavyanobolgarskaya“. – V: Paisiy Hilendarski i negovata epoha. Sofia, 1962, 557–596].

Цанев, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII – първата половина на XIX век. София: Наука и изкуство, 1989 [Tsanev, D. Balgarskata istoricheska knizhnina prez Vazrazhdaneto XVIII – parvata polovina na XIX vek. Sofia: Nauka i izkustvo, 1989].

Тодоров, Ил. Жеравненският препис на „История славяноболгарская“. – Известия на НБКМ. Т. 16 (22), 1981, 19–59 [Todorov, Il. Zheravnenskiyat prepis na „Istoria slavyanobolgarskaya“. – Izvestiya na NBKM. T. 16 (22), 1981, 19–59].

Тодоров, Г. Историческите възгледи на Паисий Хилендарски. – Известия на Института за исторически изследвания, 1968, 20 [Todorov, G. Istoricheskite vazgledi na Paisiy Hilendarski. – Izvestiya na Instituta za istoricheski izsledvaniya, 1968, 20].

Тодоров, Ил. Паисий Хилендарски. Литература за живота и делото му. Анотирани библиографски указател. София: НБКМ, 2003, с. 172 [Todorov, Il. Paisiy Hilendarski. Literatura za zhivota i deloto mu. Anotiran bibliografski ukazatel. Sofia: NBKM, 2003, s. 172].

Трифонов, Ю. Началото на Второто българско царство в нашите истории от втората половина на XVIII в. – В: Списание на БАН, кн. LVIII, София, 1939, 47–72 [Trifonov, Yu. Nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo v nashite istorii ot vtorata polovina na XVIII v. – V: Spisanie na BAN, kn. LVIII, Sofia, 1939, 47–72].

Харалампиев, Ив. Наблюдения върху морфологичните особености на Гладичковия препис на „История славяноболгарская“. – В: Студентски изследвания, кн. II. Велико Търново, 1973, 17–28 [Haralampiev, Iv. Nablyudeniya varhu morfologichnite osobenosti na Gladichkoviya prepis na „Istoriya slavyanobolgarskaya“. – V: Studentski izsledvania, kn. II. Veliko Tarnovo, 1973, 17–28].

Харалампиев, Ив. Още за книжовника Влад Гладичков и за неговия препис на Паисиевата история. – Език и литература, 1978, № 5, 54–63 [Haralampiev, Iv. Oshte za knizhovnika Vlad Gladichkov i za negoviya prepis na Paisievata istoria. – Ezik i literatura, 1978, № 5, 54–63].

Христов, Хр. Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. София, 1962 [Hristov, Hr. Paisiy Hilendarski. Negovoto Vreme, zhiznen pat i delo. Sofia, 1962].